

Η ΣΥΝΕΙΔΗΤΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ (RESPONSABILISATION) ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΜΕΤΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΤΩΝ ΝΕΑΡΩΝ ΠΑΡΑΒΑΤΩΝ* .**

Christian Debuyst

Καθηγητής Εγκληματολογίας στο Καθολικό Πανεπιστήμιο της Λουβαίν (Louvain-la-Neuve, Βέλγιο)

Με την αναφορά και εξέταση ορισμένων εννοιών ή ιδεών που επανέρχονται περιοδικά, αλλά σταθερά, σε διάφορα κείμενα που ασχολούνται με την μεταχείριση των ανηλικών παραβατών επιχειρείται να διερευνηθεί αν είναι απόλυτα ακριβής η διαπίστωση πως η ψυχολογική προοπτική έχει πλήρως εγκαταλειφθεί προς όφελος μιας προοπτικής κοινωνικής ή νομικής.

*Μετά από την εξέταση τεσσάρων ιδεών: της **συγκατάθεσης** του νέου, της **συνειδητοποίησης** της ευθύνης του, της εφαρμογής μιας **σχολικής και επαγγελματικής πολιτικής**, αλλά και του **αποκλεισμού** μιας σειράς κατηγοριών υποκειμένων (διανοητικά ασθενών ψυχιατρικών περιπτώσεων, τοξικομανών ιδιαίτερα βίαιων) και με παράλληλη διερεύνηση τρόπων αντιμετώπισης (ιδρυματικής –διαφορετικών μορφών– και εξωιδρυματικής), συνάγεται το συμπέρασμα πως το ψυχολογικό συμμετέχει σε αυτό που θα μπορούσε να αποκαλέσει κανείς “επιστροφή στο νόμο”, “επιστροφή στο κοινωνικό”. Θα μπορούσαμε να πούμε πως υπάρχει μια ψυχολογιοποίηση του ρόλου των νομικών ακόμα και των κοινωνικών βαθμίδων.*

Διαβάζοντας κανείς τις σύγχρονες εργασίες πάνω στο πρόβλημα της *Μεταχείρισης των ανηλικών παραβατών*, βλέπει πως οι συγγραφείς υιοθετούν μία προσεκτική στάση. Αυτό οφείλεται κατά ένα μέρος στο γεγονός ότι οι εμπειρίες του παρελθόντος (AICHHORN, REDL, MAKARENKO, MAILLOUX κ.λ.π.) ήταν πολύ συχνά συνδεδεμένες με μία χαρισματική προσωπικότητα ή ομάδα και, συνεπώς, δύσκολα θα μπορούσαν να επαναληφθούν. Απ’την άλλη, η αποτελεσματικότητα κάθε είδους ψυχολογικής μεταχείρισης αμφισβητήθηκε σοβαρά μετά το 1970. Τελικά, πρέπει να παραδεχθούμε πως βρισκόμαστε σήμερα μπροστά σ’ένα κίνημα επαναποικοποίησης, που συμβαδίζει άλλωστε με κάποια βούληση ανάληψης απ’τον ανήλικο της ευθύνης του - αν και αυτός ο όρος μπορεί να πάρει ποικίλες σημασίες στο στόμα εκείνων που τον χρησιμοποιούν¹. Μία ανάγνωση των διαφορετικών μονογραφιών που δημοσιεύθηκαν γύρω στα 1989 και 1990 στο Βέλγιο σχετικά με τους νεαρούς παραβάτες², όπως εξάλλου και τα έργα που αναφέρονται στις “νέες τάσεις” σ’αυτόν τον τομέα, επιβεβαιώνουν την σύνεση και τον πραγματισμό γύρω από την έννοια της “μεταχείρισης”³. Αυτός είναι και ο λόγος που θα χρησιμοποιήσουμε τον όρο αυτό με την πλατειά του σημασία - ο τρόπος δηλ. να μεταχειριστείς κάποιον ή να συμπεριφερθείς απέναντί του - και όχι με την στενή έννοια που του αποδίδουν οι ειδικοί ψυχολόγοι ή ψυχίατροι.

* Εισήγηση στο Μεταπτυχιακό Σεμινάριο Εγκληματολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου (Παρασκευή 10 Μαΐου 1991).

** Μετάφραση: Γιώργος Π. Νικολόπουλος.

Κατά την ανάγνωση αυτών των ντοκουμέντων βλέπουμε να εμφανίζονται ορισμένες έννοιες ή ιδέες που επανέρχονται περιοδικά στα γραπτά και τους λόγους. Τις θεωρούμε ενδιαφέρουσες γιατί αποτελούν το αποτέλεσμα μιας εξέλιξης και γιατί θα μπορούσαμε να οργανώσουμε μ'αυτές (λαμβάνοντάς τις σαν δυναμικά στοιχεία), ένα πίνακα της "μεταχείρισης της νεανικής παραβατικότητας" όπως εμφανίζεται σήμερα. Δεν πρέπει να ξεχνάμε, εφ'όσον αναφερόμαστε στο Βέλγιο, πως η ποινική ανηλικότητα επεκτείνεται μέχρι τα 16/18 χρόνια, και πως η νομοθεσία για την παραβατικότητα των νέων δεν προβλέπει μέχρι αυτή την ηλικία κανένα σύστημα ποινών ή κυρώσεων, αλλά μόνο μέτρα που, θεωρητικά τουλάχιστον, θα πρέπει να καθορίζονται απ'το συμφέρον ή το καλό του ανηλικού. Αυτό σημαίνει πως στο Βέλγιο, το πρόβλημα της συνειδητοποίησης της ευθύνης που τίθεται άλλωστε σε όλες τις χώρες, εμφανίζεται ιδιαίτερα διφορούμενο.

Είπαμε λοιπόν, πως ορισμένες έννοιες ή ιδέες επανέρχονται περιοδικά στα κείμενα. Ποιές είναι:

Ξαναβρίσκουμε *κατ'αρχήν* σχεδόν σταθερά την ιδέα πως μία παρέμβαση στο νεαρό προϋποθέτει, κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο, την προσχώρησή του ή αν θέλετε την συμφωνία του. Η αναγκαιότητα αυτής της συμφωνίας φαίνεται γραμμένη μέσα στην ίδια τη λογική της "μεταχείρισης". Αυτό το γεγονός στηρίζεται σε ένα σύνολο διαπιστώσεων που θίγουν συγχρόνως μία πραγματικότητα *κλινική* και μια *ηθική* : δε θεραπεύουμε ποτέ κάποιον παρά τη θέλησή του, δεν αποφασίζουμε για το καλό κάποιου χωρίς να λάβουμε υπ'όψη μας τη γνώμη του γι'αυτό, και, πολύ περισσότερο, εφ'όσον πρόκειται για τιμώρηση: μία ποινή δεν μπορεί να επιφέρει κάποιο αποτέλεσμα παρά στο μέτρο που είναι αποδεκτή και προσλαμβάνεται ως νόμιμη ή τουλάχιστον, ως κατανοητή.

Μία *δεύτερη ιδέα*, που φαίνεται εξίσου κεντρική σήμερα, είναι, όπως ήδη αναφέραμε, η *συνειδητοποίηση της ευθύνης* απ'τον νεαρό. Πρόκειται δηλ. εδώ για τη δυσκολία να θεωρήσουμε και να μεταχειρισθούμε το νέο ως "ανίκανο διάκρισης" (και κατά συνέπεια, ως "ανεύθυνο") μέχρι μία ηλικία που, στο Βέλγιο, μπορεί να φθάσει ως τα 18. Αυτή η έλλειψη ευθύνης δεν γίνεται εύκολα αποδεκτή ούτε από το κοινωνικό περιβάλλον, ούτε από το ενδεχόμενο θύμα, ούτε κι απ'τον ίδιο το νέο. Υπάρχει επομένως εδώ ένα πρόβλημα *ψυχολογικό* αλλά και *γενικότερης πολιτικής*, που τίθεται προφανώς ιδιαίτερα στο Βέλγιο.

Μία *τρίτη ιδέα*, που εξίσου επανέρχεται στα περισσότερα κείμενα, είναι η σπουδαιότητα που αποκτά, σε κάθε μεταχείριση νεαρών παραβατών, η εφαρμογή μιας *σχολικής και επαγγελματικής πολιτικής*. Μπορούμε να πούμε ότι κατά την περίοδο 1950-1960 το ενδιαφέρον είχε επικεντρωθεί στην οικογένεια, τις διαταραχές των οικογενειακών δεσμών και την σχέση τους με την παραβατικότητα. Εδώ και είκοσι χρόνια, το σημείο σύγκλισης των προβληματικών εντοπίζεται στο *σχολείο* και στο πρόβλημα που θέτει η *μετάβαση απ'το σχολείο στις επαγγελματικές υποχρεώσεις*,

και τούτο αναμφίβολα για διαφορετικές αιτίες, απ' τις οποίες σημαντικότερη φαίνεται να είναι εκείνη που θεωρεί το σχολείο και τη σχολική προσαρμογή σαν την μεταβλητή εκείνη που είναι περισσότερο συνδεδεμένη με την παραβατικότητα. Αυτό γίνεται κατανοητό, μια και το υποκείμενο βρίσκεται τη στιγμή εκείνη - για πρώτη φορά στη ζωή του - αντιμέτωπο με κοινωνικές υποχρεώσεις.

Τέλος, βλέπουμε επίσης να εμφανίζεται μια *τέταρτη ιδέα*, που είναι πολύ περισσότερο μια *διαπίστωση*, η οποία έρχεται μάλλον σαν συνέπεια όσων προηγήθηκαν: αφορά τον *αποκλεισμό* (exclusion) μιας σειράς κατηγοριών υποκειμένων. Στο μεγαλύτερο μέρος των κειμένων που διαβάζουμε αποκλείονται πράγματι από τη "μεταχείριση" τρεις ή τέσσερις κατηγορίες: οι διανοητικά ασθενείς, οι ψυχιατρικές περιπτώσεις, οι αποδεδειγμένα ναρκομανείς και, τις περισσότερες φορές, τα υποκείμενα που παρουσιάζουν κάποιο πρόβλημα ιδιαίτερης βιαιότητας. Τούτο σημαίνει πως, αυτές οι τρεις ή τέσσερις κατηγορίες, παρουσιάζουν ένα ειδικό πρόβλημα που δικαιολογεί την αντιμετώπισή τους έξω από τα πλαίσια της κανονικής προβληματικής. Αυτά τα τέσσερα σημεία θα συγκροτήσουν το διάγραμμα ανάπτυξης που πρόκειται ν'ακολουθήσουμε, επιμένοντας ιδιαίτερα στα τρία πρώτα, ανάμεσα στα οποία υπάρχουν αλληλοεπιδράσεις. Θα προχωρήσουμε μ'ένα τρόπο κάπως τεχνητό, με την έννοια ότι θα επωφεληθούμε απ'αυτά τα σημεία για ν'ασχοληθούμε συγχρόνως και με ορισμένους τύπους μέτρων. Έτσι, για το πρώτο σημείο, που αναφέρεται στη *συμφωνία του υποκειμένου*, τα μέτρα που θα μας αποσχολήσουν προϋποθέτουν την παραμονή ενός υποκειμένου σε ίδρυμα - ένα τύπο μέτρων δηλ. που δεν αποσπά εύκολα την συγκατάθεση. Όταν θ'ασχοληθούμε με το δεύτερο σημείο, την *συνειδητοποίηση της ευθύνης*, θα μας απασχολήσουν περισσότερο πρόσφατοι τύποι μέτρων, όπου η συμφωνία είναι κατά κάποιο τρόπο δεδομένη: δηλ. τη *διαμεσολάβηση* (mediation) ή την *εργασία προς όφελος της κοινότητας*, στις οποίες αυτό που ονομάσαμε "συνειδητοποίηση της ευθύνης" εμφανίζεται ως ουσιώδης μοχλός. Αυτός ο τρόπος οργάνωσης του θέματός μας παρουσιάζει το πλεονέκτημα ότι τοποθετεί αυτές τις έννοιες της συγκατάθεσης ή της συνειδητοποίησης της ευθύνης σε συγκεκριμένα πλαίσια.

1. Η συγκατάθεση του νέου

Ας ξεκινήσουμε από το πρώτο σημείο: την ανάγκη απόσπασης της συγκατάθεσης του νέου, ώστε να επιτευχθεί κατά κάποιο τρόπο η *συμμετοχή* του στη μεταχείριση που του προτείνεται ή του επιβάλλεται.

Αυτό που έχει αναγνωρισθεί, και έχουμε ήδη αναφέρει, είναι πως, απ'τη στιγμή που έχει μια ορισμένη ηλικία, το καλό του ανηλίκου δεν αποφασίζεται εν αγνοία του (εκεί τουλάχιστον που - όπως στο Βέλγιο - η έμφαση δίνεται στο "καλό του παιδιού"). Η θέση αυτή υποστηρίζεται απ'το γεγονός ότι ο ανήλικος έχει δικαιώματα που πρέπει ν'αναγνωρισθούν, ότι

είναι μ'άλλα λόγια ένα *υποκειμένο*, και πως αυτό που χαρακτηρίζει ένα υποκειμένο είναι ότι πέρα απ'τους ποικίλους ετεροπροσδιορισμούς που υπεισέρχονται στη συγκρότησή του (βιολογικούς, ψυχολογικούς, κοινωνικούς), αυτοκαθορίζεται ως *συνείδηση* ικανή να έχει σχέδια και να δίνει στη ζωή του μια κάποια συνοχή. Είναι σημαντικό επομένως να αποβεί η μεταχείριση συνεκτική σε σχέση με το βίωμα του υποκειμένου και, γι αυτό, ενδιαφέρει να προκληθεί μια κάποια προσχώρηση ή ένας τρόπος κατανόησης και αποδοχής της "μεταχείρισης" απ'τη μεριά του υποκειμένου.

Πώς εκφράζεται όμως ο υπολογισμός αυτής της ανάγκης απόσπασης της συγκατάθεσης του νέου στη "μεταχείρισή" του;

Είπαμε ότι θα περιοριστούμε στα μέτρα εκείνα που συνεπάγονται τη διαμονή ή την τοποθέτηση του νέου σε κάποιο ίδρυμα, γιατί σ'αυτή την περίπτωση αντιμετωπίζουμε πάντοτε μια κάποια αντιπαράθεση με την ιδέα της ελευθερίας, έτσι ώστε το μέτρο αυτό να εμφανίζει μια όψη "επιβολής".

Είναι σημαντικό, κατ'αρχή, ν'αναλογισθούμε λίγο τί είναι και τί αντιπροσωπεύει το ίδρυμα. Το ίδρυμα συγγενεύει με τη φυλακή ή, σε κάθε περίπτωση, με τα μέτρα καταστολής. Έχει όμως και κάτι άλλο: είναι εξίσου ένας τόπος κλειστός, όπου μπορεί να τηρήσει κανείς μια κάποια απόσταση σε σχέση με τις πιέσεις που ασκεί ο εξωτερικός κόσμος (οι οποίες γίνονται μερικές φορές δυσβάσταχτες) και τις συγκρούσεις στις οποίες εμπλέκεται - ένας τόπος δηλ. που τέτοια προβλήματα μπορούν να επιλυθούν. Το ίδρυμα επομένως έχει τη δυνατότητα να συγκροτείται απ'αυτές τις δύο πραγματικότητες και μπορεί να πει κανείς πως, στο μέτρο που τοποθετείται κανείς σ'αυτό το "ανάμεσα", μπορεί ν'αποσπαθεί η συγκατάθεση του νέου ή πως μπορεί ν'αναδειχθεί κάποιος τρόπος κατανόησης του ιδρύματος απ'το υποκειμένο.

Διαλέξαμε επίτηδες δυο τύπους ιδρυμάτων που τοποθετούνται στα δύο άκρα του "θεσμικού διηνεκούς": απ'τη μιά, ένα ίδρυμα που το νόημά του είναι να επιτρέψει στους νέους να απομακρυνθούν με δική τους πρωτοβουλία από μια σύγκρουση που δεν αντέχουν πλέον - είναι τα *κέντρα για την αντιμετώπιση των κρίσεων (centres de crises)* απ'την άλλη, ίδρυματα για νέους που ο εγκλεισμός τους σ'αυτά πηγάζει από ένα αίτημα της κοινωνικής ομάδας, η οποία δεν αντέχει πλέον την ανησυχητική συμπεριφορά του νέου - είναι τα *ιδρύματα μεγίστης ασφάλειας*.

α) *Το ίδρυμα ως τόπος επιλογής του νέου, μέσα στο οποίο μπορεί να αντιμετωπισθεί μια δύσκολα ανεκτή κρίση.*

Πρόκειται γι αυτά που μια εποχή (1975-1985) αποκαλούσαν *κέντρα κρίσεων*, μέσα στα οποία προβλεπόταν, για πολλή περιορισμένη χρονική διάρκεια (10-15 ημέρες), η φιλοξενία των ανηλίκων και η σύναψη σχέσεων με την ομάδα των υπευθύνων. Πρόκειται για ένα "τόπο βραχυπρόθεσμης υποδοχής" για νέους που βρίσκονται σε σύγκρουση με το περιβάλλον που ζουν, το έχουν εγκαταλείψει και δεν ξέρουν πού να πάνε. Θεωρώ χρήσιμο να δούμε τί αντιπροσωπεύουν αυτά τα ιδρύματα και σε ποιές ανάγκες θέλουν ν'ανταποκριθούν.

Ένα από τα πρώτα “κέντρα κρίσης” των Βρυξελλών, “η Κόκκινη Πόρτα”⁴, αυτοπροσδιορίζεται με τον ακόλουθο τρόπο: “ η κοινότητά μας υποδοχής και φιλοξενίας είναι ανοικτή 24 ώρες το 24ωρο σε νέους κάτω από 22 χρόνων, που βρίσκονται σε κατάσταση ρήξης με το περιβάλλον τους, και διάλεξαν ελεύθερα να έρθουν και να διαμείνουν εδώ ... Αυτός ο τόπος φιλοδοξεί να συμβάλλει στην απαραίτητη “εκτόνωση της πίεσης” (décompression) των νέων σε φάση ρήξης, τη διαλεύκανση της κατάστασής τους και τη δυνατότητα προβολής των προσωπικών επιλογών τους ... Ο νέος, στο πλαίσιο αυτού του περιβάλλοντος, θα πρέπει ν’αποδεχθεί μια μορφή σύμβασης. Η ομάδα θα τον υποστηρίζει αλλά δεν θα προβεί σε κανένα διάβημα αντ’αυτού. Δεν θ’αναληφθεί καμία επαφή με τις “αρχές” χωρίς την τυπική συγκατάθεσή του”.

Έχουμε δηλαδή ένα ίδρυμα που οργανώνει συγχρόνως τη διανομή και την υποστήριξη και αποβλέπει στην επίλυση μιας οξυμμένης συγκρουσιακής κατάστασης, και τούτο ουσιαστικά ύστερα από αίτηση του ανήλικου και με σεβασμό στην άποψή του - με την έννοια ότι κάθε διάβημα στις αρχές γίνεται μόνο μέσω της συγκατάθεσής του. Πρόκειται επομένως για τη θέσπιση μιας “υπηρεσίας” που φιλοδοξεί να βρίσκεται έξω από το οργανωτικό σύστημα της δικαιοσύνης, στην οποία ο ανήλικος απευθύνεται εκούσια, και η οποία συνιστά μεν για τον ανήλικο ένα “προστατευτικό” περιβάλλον αλλά, απ’την άλλη, προσπαθεί να του προβάλλει ορισμένες απαιτήσεις - με την έννοια ότι, εάν υπάρχει πραγματικά βοήθεια και υποστήριξη, η πρωτοβουλία και τα διαβήματα που ενδιαφέρει να γίνουν για την επίλυση των δυσκολιών επιφορτίζουν τον ανήλικο. Βλέπουμε πως εμφανίζεται και εδώ επίσης η έννοια της “ανάληψης της ευθύνης” απ’το νέο - απ’την άποψη ότι πρέπει να προβεί ο ίδιος στα απαραίτητα διαβήματα για την επίλυση των διαφορών.

Αυτή ήταν η αρχική τοποθέτηση που είχε υιοθετηθεί απ’την ομάδα της “Κόκκινης Πόρτας”. Αντιλαμβανόμαστε βέβαια τις δυσκολίες που μπορούν να εμφανιστούν όταν δεν είναι πια ο ίδιος ο νέος που έρχεται οικειοθελώς και από μόνος του, αλλά τον στέλνει ο δικαστής ανηλίκων. Εδώ βρίσκεται μία από τις δυσκολίες που θα εμφανισθεί στη συνέχεια και εντοπίζεται γύρω από την έννοια της “συγκατάθεσης” που δίνεται από τους νέους.

Δεν θα επιμείνουμε σ’αυτό το ζήτημα.

Αυτό το πρώτο παράδειγμα τοποθετείται στο ένα άκρο του “θεσμικού διηνεκούς”.

β) Τα κλειστά ιδρύματα μεγίστης ασφαλείας.

Περνάμε τώρα στο άλλο άκρο, όπου βρίσκονται τα κλειστά ιδρύματα μεγίστης ασφαλείας που ανήκουν στους κρατικούς θεσμούς προστασίας της νεότητας, και στα οποία ο νέος στέλλεται χωρίς τη θέλησή του, στο πλαίσιο δηλ. ενός μέτρου ασφαλείας.

Αυτός ο τύπος ιδρύματος είναι μάλλον εξαιρετικός στο Βέλγιο, με την έννοια ότι ο νόμος για την προστασία της νεότητας δεν προβλέπει για τους ανηλικούς παρά μέτρα που αποβλέπουν ουσιαστικά στο καλό του

παιδιού και κατά συνέπεια η σημασία τους είναι κυρίως *ψυχοκοινωνική*.

Η θέσπιση ιδρυμάτων ασφαλείας χρονολογείται από το 1981 και περιλαμβάνει δύο τμήματα με ικανότητα υποδοχής 10 ανηλίκων, από 14-18 χρόνων το καθένα. Πρόκειται επομένως για μικρά ιδρύματα.

Οι δικαιολογητικοί λόγοι που προβλήθηκαν εκείνη την εποχή για τη δημιουργία αυτών των ιδρυμάτων οφείλονταν:

α) σε μια ισχυρότατη πίεση της κοινής γνώμης, η οποία δύσκολα μπορούσε ν'ανεχθεί το γεγονός, ότι σοβαροί ανήλικοι εγκληματίες 16,17 και 18 χρονών δεν μπορούσαν να γίνουν αντικείμενο εγκλεισμού για λόγους ασφαλείας, και

β) Κατά την ίδια λογική, οι δικαστές ανηλίκων διαμαρτύρονταν που δεν υπήρχε ένας τόπος ώστε να μπορούν ν'αντιδρούν στις περιπτώσεις που κρίνονταν "κοινωνικά επικίνδυνες", λαμβάνοντας ένα μέτρο που δεν θα μπορούσε ν'ανατραπεί, και ζητούσαν, κατ'επέκταση, ένα κατάσταση απ'όπου δεν θα μπορούσε κανείς να διαφύγει. Εξάσκησαν έτσι συγχρόνως μια πίεση κοινωνική και μια πίεση δικαστική.

Σ'ένα δεύτερο στάδιο προτάθηκαν *δικαιολογητικοί λόγοι παιδαγωγικής και ψυχολογικής φύσεως*. Τους συναντάμε στα ντοκουμέντα που παρουσιάστηκαν από τη διεύθυνση αυτών των καταστημάτων στη διάρκεια μιας ημερίδας μελέτης (1989-1990). Αυτοί οι δικαιολογητικοί λόγοι είναι ενδιαφέροντες γιατί ξαναβρίσκουμε στη βάση τους τη σύνεση και τον πραγματισμό που αναφέραμε στην αρχή: άρνηση αποδοχής κάποιων εκπαιδευτικών δογμάτων, αλλά και υπολογισμός των "βιωμένων καταστάσεων" κάτω απ'το φως της θεωρίας. Κατ'αυτό τον τρόπο απέβλεπαν στην προσχώρηση του ανηλίκου στο πρόγραμμα επανένταξης του κλειστού ιδρύματος. Επιβεβαιώνεται άλλωστε, απ'αυτή την άποψη, η αρχή που ήδη αναφέραμε, σύμφωνα με την οποία ο ανήλικος δεν είναι ένα "αντικείμενο" που χειραγωγείται και "κατευθύνεται", αλλά ένα υποκείμενο ικανό να κατανοήσει και να προσχωρήσει σε προγράμματα που αφορούν τόσο το ίδιο όσο και το κοινωνικό σώμα.

Από ποιά στοιχεία όμως συγκροτείται η γενική οπτική αυτών των προγραμμάτων;⁵

Εκείνο που φαίνεται πρωταρχικά σημαντικό είναι η αναγνώριση του γεγονότος πως ο ανήλικος διέπραξε παραβατικές πράξεις και πως ταυτίσθηκε σαν δράστης τους, πράγμα που αποτελεί μια πραγματικότητα. Επιβάλλεται πράγματι να παραδεχθούμε αυτή την ταυτοποίηση ή αυτό τον χαρακτηρισμό του ανηλίκου σε σχέση με την παραβατική πράξη του, διότι είναι σημαντικό να την επωμισθεί. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει πως θάπρεπε να παραπλανηθούμε απ'το παραβατικό παρελθόν του, αλλά εκείνο που ενδιαφέρει είναι να το επωμισθεί ο ανήλικος, γιατί διαφορετικά ο εγκλεισμός θα έχανε το νόημά του, θα απέβαινε ακατανόητος και για το ίδιο το υποκείμενο. Εμφανίζεται έτσι μια αντίθεση προς κάθε τι που θα μπορούσε να αποκρύψει, μέσα στο πλαίσιο μιας ψυχολογικής ή ψυχοκοινωνικής μεταχείρισης, αυτή την ευθύνη των παραβατικών "γεγονότων"

και, ανάμεσα στ'άλλα (και τούτο λέγεται ρητά), εκδηλώνεται επίσης μια αντίθετη σε κάθε ιδέα οικογενειακής θεραπείας, η οποία θα οδηγούσε στο συμπέρασμα πως η ομάδα (οικογενειακή) είναι παθολογική και κατ'επέκταση εκείνη είναι που θα έπρεπε να υποβληθεί σε μεταχείριση.

Μ'άλλα λόγια (και επανερχόμαστε εδώ στο κείμενο), το ίδρυμα δεν αμφισβητεί τη διαδικασία που οδήγησε δικαστικά στον χαρακτηρισμό του ανηλίκου ως παραβάτη. Δέχεται την ανάληψη της πράξης απ'τον ανήλικο, χαρακτηρίζει τους γονείς ως υγιείς, και τους ορίζει συνεταιίρους στην επανένταξή του (ή έστω, ως βασικούς συντελεστές σ'αυτή). Σε σχέση λοιπόν με τους γονείς το ίδρυμα θέλει να είναι σαφές: δεν επιθυμεί να θεωρήσει την οικογένεια παθολογική και συγχρόνως αρνείται να υποκατασταθεί στο φυσικό περιβάλλον του ανηλίκου.

Συναντάμε λοιπόν συνδυασμένες, αφενός μεν την ανάγκη απόσπασης της συγκατάθεσης του ανηλίκου σε σχέση με το πρόγραμμα που θα εκπονηθεί (θα μπορούσαμε σχεδόν να πούμε: τη συγκατάθεσή του για τον εγκλεισμό), και αφετέρου την ανέλιξη μιας διαδικασίας συνειδητοποίησης της ευθύνης που θα επιτρέψει την υπέρβαση αυτής της εμπειρίας και της εικόνας του παραβάτη.

Υπάρχει λοιπόν εδώ ένας λόγος ψυχολογικός ή ψυχο-πολιτικός, που παρουσιάζει κάποια μεγάλη συνοχή και που συναντάμε επίσης στα μέτρα μεταχείρισης σε ανοικτό περιβάλλον, όπως π.χ. τις εργασίες προς όφελος της κοινότητας.

Σε τί συνίσταται όμως αυτό καθ'εαυτό το *παιδαγωγικό πρόγραμμα* έτσι όπως συγκεκριμενοποιείται;

Δεν θα προχωρήσω σε λεπτομέρειες. Θα πούμε απλά πως προβλέπει μια περίοδο υποδοχής, παρατήρησης (οκτώ εβδομάδες) και μεταχείρισης (που επικεντρώνεται βασικά σε αθλητικές δραστηριότητες). Μετά δέκα εβδομάδες μπορεί να ξεκινήσει κανείς ένα πρόγραμμα "πλαισιωμένων εξόδων", κατόπιν "αυτόνομων εξόδων", ύστερα αδειών. Το μεγαλύτερο πρόβλημα που συνδέεται με την έξοδο αφορά προφανώς τη σχολική ή/και την επαγγελματική επανένταξη και τη συγκρότηση ενός περιβάλλοντος υποστήριξης.

Πάνω σ'αυτό προτάθηκε το 1990 ένα σχέδιο: η σύσταση μιας "κεραίας" (antenne), δηλ. ενός σπιτιού υποδοχής που θ'αποτελούσε αφενός μεν μια ενδιάμεση φάση ανάμεσα σ'ένα κλειστό καθεστώς και τη ζωή σ'ένα εξωτερικό πλαίσιο, και αφετέρου ένα περιβάλλον μέσα στο οποίο θα μπορούσε ν'αναπτυχθεί κάποια "πλαισιωμένη" επαγγελματική εμπειρία, ιδιαίτερα σε σχέση με μικρές επιχειρήσεις οικογενειακού χαρακτήρα, με την επίβλεψη της παιδαγωγικής ομάδας. Πρόκειται - αναφέρει το κείμενο - πολύ λιγότερο για την αναζήτηση μιας επαγγελματικής κατάρτισης απ'ότι, κυρίως, για μια κοινωνική σταθεροποίηση του ανηλίκου. Συναντάμε έτσι την οργάνωση ενός συστήματος που μας παραπέμπει στο τελευταίο σημείο της παρουσίας μας, δηλ. τα προβλήματα που συνδέονται με τη σχολική και επαγγελματική κατάρτιση.

Θεωρούμε περιττό να συνεχίσουμε Πήραμε ήδη δύο ακραίες περιπτώσεις. Και οι δύο αποτελούν απαντήσεις σε πολύ διαφορετικές προβληματικές (ίσως και αντίθετες μεταξύ τους), βρίσκουν όμως, τόσο η μία όσο και η άλλη, κάποιο έρεισμα στην πραγματικότητα - με την έννοια ότι η πρώτη ανταποκρίνεται σ'ένα αίτημα του νέου που βρίσκεται σε κατάσταση κρίσης, και η δεύτερη απαντά στο αίτημα του κοινωνικού σώματος για ένα νέο που προσλαμβάνεται ως "επικίνδυνος", και στον οποίο, σύμφωνα με το κείμενο, πρέπει να υπενθυμίσουμε επιτακτικά τί σημαίνει νόμος.

2. Η αναφορά στην έννοια της συνειδητοποίησης της ευθύνης

Είδαμε ήδη πόσο κεντρική είναι η έννοια της συνειδητοποίησης της ευθύνης από τους νεαρούς παραβάτες στο πλαίσιο της μεταχείρισής τους.

Αυτή η παιδαγωγική της "υπευθυνοποίησης" εμφανίστηκε ιδιαίτερα καθαρά στο Βέλγιο με μία καινούργια μορφή μέτρων που εφαρμόζονται σε ελεύθερο περιβάλλον και έχουν επιβληθεί εδώ και μία εικοσαετία (ανάλογα με τις χώρες) ως εναλλακτική μορφή μεταχείρισης σε σχέση με την ιδρυματοποίηση: είναι αφ'ενός μεν η *διαμεσολάβηση (MEDIATION)* κι αφ'ετέρου η *εργασία προς όφελος της κοινότητας*.

Έτσι λοιπόν αφού μιλήσαμε στην πρώτη παράγραφο για τα ιδρύματα - χρησιμοποιώντας δύο ακραία παραδείγματα που εφαρμόζονται στη "Μεταχείριση της παραβατικότητας" και τα οποία μας επέτρεψαν να προσδιορίσουμε τα ψυχο-κοινωνικο-πολιτικά υποστηρίγματα όπως προκύπτουν μέσα από σημερινά κείμενα, θα δούμε στη συνέχεια δύο μέτρα που μας επιτρέπουν ν'αποφύγουμε την ιδρυματοποίηση, αλλά που μας θέτουν ωστόσο τον ίδιο τύπο ερωτημάτων σχετικά με τις ψυχολογικές θεωρίες στις οποίες σιωπηρά παραπέμπουν.

Δεν θεωρούμε απαραίτητο να περιγράψουμε εκτεταμένα αυτά τα δύο μέτρα, για τα οποία εξάλλου υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία. Μπορούμε να πούμε ότι η γενική ιδέα είναι το αίτημα αποκατάστασης απ'το νέο της ζημιάς που προξένησε (στο μέτρο του δυνατού), επιχειρώντας κατ'αυτόν τον τρόπο μιά συνδιαλλαγή με το θύμα. Όσο ενδιαφέροντα κι αν είναι αυτά τα δύο μέτρα, θα ήθελα ωστόσο να τα αντιπαραθέσω μεταξύ τους, γιατί, μου φαίνεται, συνιστούν δύο τρόπους αντιμετώπισης του προβλήματος της υπευθυνοποίησης που συνδέονται με διαφορετικές πρακτικές και, πιθανόν, με διαφορετικές νομικές παραδόσεις. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η έμφαση μπορεί να δοθεί είτε στην έννοια της συγκατάθεσης και της συνδιαλλαγής είτε στην έννοια της αποκατάστασης της ζημιάς. Όταν μιλάμε για διαμεσολάβηση η έμφαση δίδεται πρωταρχικά στην έννοια της *συγκατάθεσης*. Όταν πρόκειται για εργασίες προς όφελος της κοινότητας η έμφαση δίδεται ιδιαίτερα στην έννοια της *αποκατάστασης*.

α) για τη διαμεσολάβηση

Ας ξεκινήσουμε με τη διαμεσολάβηση και ιδιαίτερα με τον τρόπο που

εφαρμόστηκε απ'τους γερμανούς (βλ. μεταξύ άλλων την εμπειρία της Κολωνίας, μοντέλο "DIE WAAGE", (1990), ο οποίος μου φαίνεται εξαιρετικά ενδιαφέρον⁶.

Ξέρουμε ότι η διαμεσολάβηση βασίζεται στην επιχείρηση μιας συνάντησης ανάμεσα στο δράστη και το θύμα και, σύμφωνα με τον συγγραφέα που περιγράφει την εμπειρία της Κολωνίας, "η αποφασιστική στιγμή της διευθέτησης της σύγκρουσης είναι λιγότερο το αποτέλεσμα των συμβάσεων αποκατάστασης της ζημίας και πολύ περισσότερο η ίδια η διαδικασία διαμεσολάβησης, στην οποία ο δράστης και το θύμα συμμετέχουν ενεργά ξαναβρίσκοντας την αυτονομία και την αρμοδιότητα της δράσης, οι οποίες εξαφανίζονται στην κλασική ποινική δίκη" (όπως εξάλλου και στις διαδικασίες εκείνες που ο δικαστής προσδιορίζει πού βρίσκεται το "καλό" του ανηλίκου). Αυτή η ιδέα βασίζεται στο γεγονός ότι, σε μερικές νομοθεσίες, δεν επιβάλλεται ποινή για παραβάσεις των διατάξεων για την ιδιοκτησία και τα περιουσιακά αγαθά εάν ο δράστης αποκαταστήσει τη ζημιά προτού λάβουν γνώση οι δικωτικές αρχές ή εάν έχει συμβατική υποχρέωση να το πράξει. Σύμφωνα μάλιστα με ορισμένες νομοθεσίες, σ'αυτή την περίπτωση το Κράτος δεν έχει πλέον το δικαίωμα δίωξης.

Έχοντας ως αφετηρία την εμπειρία της Κολωνίας, θεωρώ σημαντικό να προσδιορίσουμε, υπό τη μορφή διαπιστώσεων, τις αναγκαίες προϋποθέσεις που πρέπει να συντρέχουν ώστε να μπορεί να λάβει χώρα ένας τέτοιος τρόπος επίλυσης των συγκρούσεων:

— απ'τη μιά μεριά, η διαδικασία αυτή είναι παρα-δικαστική με την έννοια ότι η Εισαγγελία είναι εκείνη που παραπέμπει σε μιά ιδιωτική κοινωνική υπηρεσία, η οποία εμφανίζει ταυτόχρονα ενδιαφέρον αλλά και επαγγελματική αρμοδιότητα ώστε να φέρει σε πέρας αυτό τον τύπο επίλυσης των διαφορών (αυτή η υπηρεσία επιχορηγείται κατά ένα μέρος από ένα ιδιωτικό οργανισμό, κατά ένα άλλο μέρος από την πόλη, καθώς επίσης και από το Κρατίδιο-LAND). Βρισκόμαστε επομένως μπροστά σ'ένα *ουδέτερο διαπραγματευτή (NEGOCIATEUR NEUTRE)*: που δεν ανήκει δηλαδή ούτε στο σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης, ούτε στις οργανώσεις προάσπισης των συμφερόντων των θυμάτων, ούτε σ'εκείνες που συντρέχουν τους παραβάτες·

— απ'την άλλη, βρισκόμαστε μπροστά σε μιά διαπραγμάτευση, στο πλαίσιο της οποίας τα δύο μέρη έχουν τη δυνατότητα να μιλήσουν για τα συναισθημάτα τους, τις δυσκολίες τους, για ότι νοιώθουν το ένα προς το άλλο, έτσι ώστε να έχει καθένα τους την εντύπωση ότι μπορεί να εκφράσει την άποψή του και, συχνά, ότι μπορεί να γίνει κατανοητό απ'το άλλο (ακόμα κι αν δεν επιδοκιμάζεται η στάση του). Εκείνος δηλ. που παρέβη τον κανόνα δεν ταυτίζεται εξ'υπαρχής με την ιδιότητα του παραβάτη. Έτσι μπορούν να γίνουν αντιληπτές οι δυσκολίες του ανηλίκου, οι προγενέστερες αδικίες που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο τον έφεραν στη θέση του θύματος (ή που εισέπραξε σαν θύμα).

Αυτό μου φαίνεται σημαντικό γιατί - όπως κατ'επανάληψη έχουμε πει -

μπορεί να θεωρήσει κανείς πως, στο πεδίο της συνειδητοποίησης της ευθύνης, ένα υποκείμενο δεν παραδέχεται την ευθύνη του παρά στο μέτρο που η κοινωνική ομάδα (και ενδεχομένως το σύστημα απονομής δικαιοσύνης) δεν παραλείπει ν'αναγνωρίσει τη δική του. Έτσι όπως περιγράφουμε αυτή τη σχέση μας παραπέμπει αναμφισβήτητα σε μία διαμεσολάβηση, ταυτόχρονα όμως και σε μια εμπειρία δικαιοσύνης ή μία εμπειρία επιείκειας προτού να γίνει μια εμπειρία συνειδητοποίησης της ευθύνης. Αυτή η τελευταία δεν επέρχεται παρά σ'ένα δεύτερο στάδιο.

— Τέλος, η ανταπόδοση θα πρέπει να εμφανίζεται δίκαιη και για τα δύο μέρη. Μπορεί να συμφωνήσει κανείς με τους συγγραφείς ότι μία τέτοια διαδικασία είναι πολύ λιγότερο στιγματιστική για τα μέρη· τα θίγει λιγότερο σ'αυτό που θα μπορούσε να ονομάσει κανείς "εικόνα των υποκειμένων για τον εαυτό τους". Επί πλέον, αυτή η ενεργός συμμετοχή κι αυτή η αυτονομία του δράστη και του θύματος δείχνουν πως, στο εσωτερικό μιας τέτοιας διαδικασίας, "η υποτιθέμενη ανάγκη τιμώρησης που προβάλλει εκ μέρους του πληθυσμού αποτελεί μάλλον ένα μύθο των νομικών" και πως το θύμα εμφανίζεται οικειοθελώς με διάθεση κατανόησης.

Στην (πρώην Δυτική) Γερμανία μία τέτοια διαδικασία διαπραγμάτευσης θα μπορούσε να ενδιαφέρει το 20% με 30% των υποθέσεων που χειρίζεται η Εισαγγελία (αφού αποκλείσουμε τις περιπτώσεις όπου η έλλειψη σοβαρής βλάβης θα τις οδηγούσε έτσι κι αλλιώς στο αρχείο), και απ' αυτές, υπάρχουν περισσότερες απ'το 80% στις οποίες δράστες και θύματα συμφωνούν να ακολουθήσουν μια παρόμοια διαδικασία.

Αυτό που μας φαίνεται ενδιαφέρον εδώ δεν είναι μόνο το γεγονός ότι πρόκειται - όπως λέει ο συγγραφέας - για το ότι ανοίγει έτσι ένας τρίτος δρόμος στην ποινική δικαιοσύνη: ούτε καταστολή, ούτε επανένταξη, αλλά διαπραγμάτευση. Είναι επίσης γιατί αυτός ο δρόμος, όπως ακολουθήθηκε στην Κολωνία, φαίνεται να εφαρμόζει μία αρχή εφαρμοστέα σ'όλους τους τομείς και, μεταξύ άλλων, και σ'εκείνον της παραβατικότητας: ότι δηλαδή στην επίδειξη μιας συμπεριφοράς που φαίνεται αξιόποινη, κανένα υποκείμενο δεν παραδέχεται την ευθύνη του παρά μόνο αν μπόρεσε να εκφράσει τις δικές του ενστάσεις, τις δικές του δυσκολίες, και αν σχηματίσει επίσης την εντύπωση πως η άποψή του λαμβάνεται εξίσου υπόψη. Ξαναβρίσκουμε δηλαδή εδώ αυτή τη σημαντική έννοια της επικέντρωσης/απόκλισης (CENTRATION/DECENTRATION) που ανέπτυξε ο J.PIAGET, η οποία θα μπορούσε να συνοψισθεί ως εξής στο πεδίο που μας ενδιαφέρει: δεν καταφέρνει κανείς να αποκλίνει σε σχέση με την οπτική του γωνία (να εγκαταλείψει, δηλαδή, τις προσωπικές του αιτιολογήσεις), παρά στο μέτρο που μπόρεσε να τις εκφράσει, που ακούστηκε, και, κατά συνέπεια, έγινε πρόθυμος να ανοιχθεί στον συνυπολογισμό της οπτικής γωνίας των άλλων.

β) για τις εργασίες προς όφελος της κοινότητας

Αυτός είναι ο λόγος που γίνεται κανείς περιπλοκότερος όταν η έμφα-

ση δίδεται περισσότερο στην αποκατάσταση, όπως συμβαίνει γενικά στις εργασίες προς όφελος της κοινότητας, που γνωρίζουν σήμερα μεγάλο ρεύμα στην Ευρώπη, ύστερα από τις αγγλο-σαξωνικές χώρες.

Θα είμαι κι εδώ επίσης πολύ σύντομος. Ο ορισμός που θα μπορούσε να δώσει κανείς στις εργασίες προς όφελος της κοινότητας έχει ληφθεί από ένα καναδικό κείμενο⁷ : πρόκειται για "ορισμένες εργασίες ή υπηρεσίες που εκπληρώνονται και προσφέρονται στην κοινότητα από ένα παραβάτη, ύστερα από κάποια απόφαση του Δικαστηρίου. Αυτές οι εργασίες ή υπηρεσίες δεν ανταμείβονται με προγράμματα που εκπονήθηκαν με σκοπό να υποβοηθηθούν τα Δικαστήρια στην έκδοση πιό επιεικών αποφάσεων". Μπορεί να πρόκειται για εργασία σ'ένα δημόσιο ή ημι-δημόσιο κατάστημα (σ'ένα νοσοκομείο), σ'έναν ιδιώτη, σε μιά επιχείρηση κλπ.

Το πρόβλημα τίθεται με διαφορετικούς όρους ανάλογα με το αν πρόκειται:

α) για χώρες στις οποίες οι νεαροί παραβάτες πάνω από 14 ή 15 χρόνων αποτελούν αντικείμενο επιβολής ποινής (όπως ισχύει στις περισσότερες χώρες)·

β) για χώρες, όπως το Βέλγιο, που υπάρχει τεκμήριο έλλειψης ικανότητας διάκρισης μέχρι την ηλικία των 16/18 χρόνων, έτσι ώστε ο δικαστής ανηλίκων να μην επιβάλλει ποινές (ή κυρώσεις) στους ανηλίκους παραβάτες, αλλά μάλλον κάποιο μέτρο που, κατά τα λεγόμενα, λαμβάνεται προς το συμφέρον τους.

1. Στις χώρες της πρώτης κατηγορίας, η εργασία προς όφελος της κοινότητας γίνεται αντιληπτή ως εναλλακτική ποινή σε μια ποινή στέρησης της ελευθερίας.

Το ενδιαφέρον γι'αυτόν τον καινούργιο τύπο μέτρου οφειλόταν κατ'αρχήν στο μικρότερο οικονομικό του κόστος· για το υποκείμενο επίσης υπήρχε μικρότερο κοινωνικό κόστος με την έννοια ότι, αν εργαζόταν ή πήγαινε σχολείο, δεν διαταρασσόταν η κοινωνική του ενσωμάτωση. Τελικά, στις χώρες που υφίσταται η ιδέα μιας κύρωσης (ή μιας στέρησης της ελευθερίας ποινής), αυτή η σύνδεση με την κύρωση επιτρέπει την αποφυγή αυθαιρεσιών που θα μπορούσαν να χαρακτηρίζουν ένα μέτρο απροσδιόριστης διάρκειας. Έτσι, σ'ορισμένα δικαστήρια ανηλίκων έχει επιτευχθεί μια εξισορρόπηση ανάμεσα στη διάρκεια μιας ενδεχόμενης κράτησης και τον αντίστοιχο αριθμό ωρών εργασίας: σύμφωνα με το Δικαστήριο ανηλίκων της Χάγης,

— μια σύλληψη (κράτηση 2 εβδομάδων) εξισώνεται με 40 ή 50 ώρες εργασίας·

— ένας μήνας φυλάκισης σε αναμορφωτήριο (MAISON DE CORRECTION) εξισώνεται με 60 ή 75 ώρες εργασίας.

Σε κάθε περίπτωση πάντως, καμμιά εργασία προς όφελος της κοινότητας δεν μπορεί να υπερβεί τις 150 ώρες.

2. Στις χώρες της δεύτερης κατηγορίας, που ανήκει και η περίπτωση του Βελγίου, στο οποίο δεν προβλέπονται κυρώσεις για τους ανηλίκους,

η εργασία προς όφελος της κοινότητας προκαλεί ζωηρή συζήτηση: πρόκειται πράγματι για κύρωση ή όχι;

Έτσι όπως εφαρμόζεται από πολλούς δικαστές ανηλίκων θα πουν πως πρόκειται για ένα καταναγκαστικό μέτρο ή για ένα κυρωτικό μέτρο, με την έννοια ότι στοχεύει να μάθει στο νέο να σέβεται τα όρια που του επιβάλλει ο νόμος και να τον βοηθήσει, κατά κάποιον τρόπο, να εσωτερικεύσει ή να οικειοποιηθεί αυτό που επιβάλλει ο νόμος ή η κοινωνική ζωή. Με βάση αυτές τις απαιτήσεις θα κατορθώσει να συγκροτηθεί η προσωπικότητα του υποκειμένου. Αυτό το μέτρο λοιπόν, η "εργασία προς όφελος της κοινότητας", οφείλει να ευνοήσει την συγκρότηση ή την συνοχή της προσωπικότητας. Αυτή η στάση βασίζεται στην ιδέα πως ο νεαρός παραβάτης ζει στο επίπεδο της στιγμιαίας απόλαυσης και δύσκολα μπορεί να αποδεχτεί κάθε είδους ένταξη στο πλαίσιο ενός προγράμματος, όπως π.χ. το επαγγελματικό πρόγραμμα, καθώς επίσης και να λογαριάσει τις συνέπειες των πράξεών του, βιώνει μιά κατάσταση κοινωνικής αποξένωσης. Η εργασία στην κοινότητα θα απέβλεπε επομένως στο να τον κάνει να ζήσει μια εποικοδομητική εμπειρία, στη διάρκεια της οποίας, μέσα σε ευνοϊκές συνθήκες και απολαμβάνοντας μια ψυχο-κοινωνική βοήθεια, θα βρισκόταν ενταγμένος σ'έναν επαγγελματικό δεσμό, μ'ότι αυτό συνεπάγεται. Εκείνο που είναι σημαντικό στην εμπειρία της εργασίας είναι να κάνουμε το νέο να ζήσει μια πραγματικότητα τέτοιου είδους.

Για να αποκτήσουμε μια συγκεκριμένη εικόνα για την προσφορότητα αυτής της θεωρητικής άποψης θα έπρεπε προφανώς να κάναμε μια ανάλυση του τρόπου με τον οποίο βιώνεται πραγματικά αυτό το μέτρο από το νέο, και ορισμένες εργασίες σ'αυτόν τον τομέα δείχνουν πως το εικαζόμενο σχήμα εξέλιξης των πραγμάτων απέχει πολύ απ'αυτό που πραγματικά συμβαίνει. Θα μπορούσαμε ωστόσο ν'αναρωτηθούμε αν είναι δυνατή μια πραγματική "υπευθυνοποίηση" του νέου ανεξάρτητα από μια διαδικασία επικέντρωσης/απόκλισης, όπως αναφέραμε στην προηγούμενη παράγραφο. Είναι οπωσδήποτε δύσκολο να μετρήσουμε την αποτελεσματικότητα αυτών των μέτρων. Οι αναλύσεις αποτελεσματικότητας που έγιναν απ'τους γερμανούς συγγραφείς για τη διαμεσολάβηση μας δίνουν θετικά αποτελέσματα. Δεδομένης της ποικιλίας των καταστάσεων στις οποίες λαμβάνουν χώρα οι εργασίες για την κοινότητα, και συνυπολογίζοντας επίσης όλα τα απρόοπτα καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως δεν είναι τόσο απλό να θέσουμε το πρόβλημα της αποτελεσματικότητας. Οι ποιοτικές μελέτες (ETUDES QUALITATIVES) θα ήσαν οπωσδήποτε πιο διαφωτιστικές.

3. Οι πρωτοβουλίες που αναλαμβάνονται στον τομέα της σχολικής και επαγγελματικής ζωής

Κι εδώ επίσης θα θέσουμε το πρόβλημα πολύ περιορισμένα. Μιλήσαμε ήδη για την σημασία των πρωτοβουλιών που λαμβάνονται στον τομέα της

“μεταχείρισης”, έτσι όπως γίνεται αντιληπτός σήμερα. Δύο είναι εκείνα τα σημεία που μου φαίνονται κρίσιμα, και θα αρκεστώ να τα συνοψίσω ως εξής:

α) Απ’τη μία, η διαπίστωση ότι τόσο ο σχολικός τομέας, καθώς επίσης και εκείνος της επαγγελματικής ζωής, αποκαλύπτουν μία ιδιαίτερα ευάλωτη κοινωνική κατηγορία: το υπό-προλεταριάτο, την ομάδα εκείνων δηλ. που δεν κατορθώνουν (ή, έστω, πολύ δύσκολα) να ενσωματωθούν στην κοινωνικο-οικονομική διαδικασία και, κατά συνέπεια, εμφανίζουν μία κατάσταση εξάρτησης από κοινωφελείς και φιλανθρωπικούς οργανισμούς. Οι περισσότεροι συγγραφείς ανακάλυψαν ότι σ’αυτή τη κατηγορία του πληθυσμού οι τιμές παραβατικότητας των νέων (ή, πιο συγκεκριμένα, οι τιμές της γνωστής παραβατικότητας) ήσαν ιδιαίτερα υψηλές και οι νέοι αυτής της κατηγορίας εμφάνιζαν ταυτόχρονα (και πολύ περισσότερο απ’ οποιαδήποτε άλλη κοινωνική ομάδα) δυσκολίες σχολικής προσαρμογής οι οποίες παρουσιάστηκαν απ’τα πρώτα κιόλας χρόνια του στοιχειώδους κύκλου εκπαίδευσης. Αν μιλάμε, όπως κι ο WALGRAVE, για ευάλωτη κοινωνική ομάδα, είναι γιατί βρισκόμαστε πράγματι μπροστά σε μία ομάδα που, λόγω του γεγονότος της εξάρτησής της, δεν διαθέτει καμμία εξουσία και καμμία δυνατότητα πίεσης πάνω σε θεσμούς όπως το σχολείο, ώστε να προαπαιτηθεί τα δικαιώματά της και τις ειδικές της ανάγκες. Βρισκόμαστε λοιπόν αντιμέτωποι μ’ένα σφαιρικότερο πρόβλημα που θίγει ένα πληθυσμό, τις συνθήκες ζωής του, καθώς επίσης και (μέσα στο πλαίσιο αυτών των συνθηκών ζωής) τις ίδιες τις διαδικασίες συγκρότησης της προσωπικότητας και της ταυτότητας. Οδηγούμαστε λοιπόν κατευθείαν στο σχολικό θεσμό και τις δυνατότητές του ν’αναπτύξει μία παιδαγωγική που θα λαμβάνει υπόψη της αυτές τις ιδιαίτερες συνθήκες. Η μη-επίλυση αυτού του προβλήματος επιδρά σ’όλες τις πρωτοβουλίες που λαμβάνονται σ’αυτό τον τομέα. Αυτό που μόλις αναφέραμε για τους υπό-προλετάριους είναι εξ ίσου πραγματικό και γι’άλλα τμήματα του πληθυσμού, όπως π.χ. οι νεαροί μετανάστες.

β) Απ’την άλλη, όταν εξετάζει κανείς το πρόβλημα του σχολείου βλέπει επίσης ότι δεν θίγονται όλοι οι τομείς εκπαίδευσης κατά τον ίδιο τρόπο. Μιλώ εδώ ιδιαίτερα για το Βέλγιο όπου, είτε το θέλουμε είτε όχι, υφίσταται ένα είδος ιεράρχησης των τύπων εκπαίδευσης: η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση καταλαμβάνει το κάτω μέρος της κλίμακας και περιλαμβάνει ένα σχολικό πληθυσμό που στο μεγαλύτερο μέρος του δείχνει πολύ μικρό ενδιαφέρον. Το ζήτημα είναι ακόμη οξύτερο μια και η υποχρεωτική σχολική παρακολούθηση φτάνει μέχρι τα 18 χρόνια και, απ’τα 15-16 ήδη, το σχολείο εμφανίζεται στα μάτια αυτών των παιδιών απογυμνωμένο από κάθε νόημα και ενδιαφέρον· αποτελεί το αντικείμενο μιας μαζικής αποεπένδυσης μπροστά στο ενδεχόμενο μιάς επαγγελματικής αποκατάστασης που είναι, ταυτόχρονα, αδύνατη για νομικούς λόγους και δύσκολη για οικονομικούς λόγους. Εδώ θίγουμε φυσικά το γενικότερο πρόβλημα συνάρθρωσης αυτής της μορφής εκπαίδευσης με τον

κόσμο της εργασίας. Μπορούμε, κατά συνέπεια, να καταλάβουμε γιατί στο πεδίο της "μεταχείρισης" των νεαρών παραβατών δίνεται ιδιαίτερη προσοχή σ'ότι αφορά τη σχέση επαγγελματική σχολή/εργασία, πολύ περισσότερο μάλιστα αφού ξέρουμε πως η διατήρηση κάποιου σέ ενα σχολικό κύκλο, ο οποίος μάλιστα εμφανίζεται στα μάτια του σαν απασία, είναι περισσότερο άμεση γενεσιουργός αιτία παραβατικότητας απ'ότι η είσοδος σ'ένα επαγγελματικό κύκλο, ικανό να ξαναδώσει στο υποκείμενο μία κάποια αποτελεσματικότητα και, κατά συνέπεια, μία κάποια ταυτότητα.

Εδώ βρίσκονται οι δύο σημαντικές προϋποθέσεις που μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε το υπόβαθρο πάνω στο οποίο τείνουν να οργανωθούν οι ποικίλες λύσεις "μεταχείρισης" στον τομέα που εξετάζουμε.

Μπορούμε να τις δούμε εν συντομία:

α) Θα εξετάσουμε στην αρχή ορισμένες λύσεις που εντάσσονται στο πλαίσιο κρατικών ιδρυμάτων με άμεση σχέση με τους παραβάτες.

1. Μία πρώτη μορφή είναι εκείνη που εφαρμόζεται σ'ένα κρατικό ίδρυμα, το JUMET, που υπήρξε καινοτόμο την εποχή της δημιουργίας του (1948) και παραμένει ακόμη: πρόκειται για μία παιδαγωγική επανεκπαίδευσης βασισμένη στην επανένταξη του ανήλικου στο σχολικό κύκλο ζωής (RESCOLARISATION), που λαμβάνει χώρα έξω από το κατάστημα, λαμβάνοντας υπόψη και την σημασία που μπορεί να έχει για τον ανήλικο σε ψυχολογικό και κοινωνικοπολιτιστικό επίπεδο, η πλημμελής παρακολούθηση του σχολείου.

Ο πληθυσμός αποτελείται από ανήλικους παραβάτες πάνω από 12 χρονών (3 τμήματα των 14 θέσεων). Πρόκειται λοιπόν για ανοικτό ίδρυμα, που αποστέλλει το μεγαλύτερο μέρος των τροφίμων του στα σχολεία της γειτονιάς, παρακολουθώντας ταυτόχρονα τη φοίτησή τους μέσω του προσωπικού.

Για τους ανήλικους που δεν μπορούν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του σχολείου (καθυστερημένοι, αναλφάβητοι κλπ.) οργανώνονται μέσα στο ίδιο το ίδρυμα μαθήματα επιμόρφωσης που στοχεύουν να καλύψουν τα κενά.

Εφαρμόζονται επίσης εναλλακτικές και μεταβατικές μορφές που κατευθύνουν το υποκείμενο στον επαγγελματικό κόσμο: μη κερδοσκοπικές ενώσεις (A.S.B.L.), εργασία για νέους κλπ.

Έχουμε επίσης και άλλα παραδείγματα που δεν λαμβάνουν αναγκαστικά χώρα σε ιδρυματικό περιβάλλον αλλά που τοποθετούνται εξίσου στο επίπεδο της σχολικής επιμόρφωσης: μπορούμε να αναφέρουμε εδώ ένα εναλλακτικό μέτρο του Δικαστηρίου της περιφέρειας της Χάγης το οποίο, σ'αυτή τη περίπτωση, ορίζεται ως "κύρωση" και μπορεί να προτιμηθεί απ'την αποστολή σε αναμορφωτήριο: είναι αυτά που αποκαλούν "σχολικά προγράμματα" και διακρίνονται σε δύο επίπεδα: όταν πρόκειται για μέτρο που αντικαθιστά μία βραχυχρόνια έκτιση ποινής σε αναμορφωτήριο, υποχρεώνεται το υποκείμενο να παρακολουθήσει δέκα σειρές βρα-

δυνών μαθημάτων όταν πρόκειται για αντικατάσταση μακροχρόνιων ποινών, η παρακολούθηση του σχολικού προγράμματος γίνεται σε καθημερινή βάση. Θάπρεπε ενδεχομένως να δούμε κατά ποιο τρόπο πλαισιώνονται τα προγράμματα αυτού του είδους. Φαίνεται πως αυτά τα προγράμματα γίνονται ευμενώς αποδεκτά απ'τους δικαστές ανηλίκων· δεν ξέρουμε όμως πως αντιμετωπίζονται απ'τους ίδιους τους ανηλίκους.

2. Στο πλαίσιο των προγραμμάτων που εφαρμόζονται σε ιδρύματα μεγίστης ασφαλείας, για τα οποία μιλήσαμε στην παρ.1, οργανώνεται, πριν από την έξοδο και κατά τη διάρκεια της μεταβατικής περιόδου, ένα σύστημα εξάσκησης (STAGE) σε επιχειρήσεις οικογενειακού χαρακτήρα. Πρόκειται εδώ για μία μορφή που έχει ήδη χρησιμοποιηθεί σ'άλλα ιδρύματα όχι μόνο στη διάρκεια μιας μεταβατικής περιόδου, αλλά κατά την ίδια την διαμονή στο ίδρυμα (γαλλική περιοχή των Βάσκων), όπου οι εξασκήσεις στο εξωτερικό του ιδρύματος επιβλέπονται από εκπαιδευτές με τεχνική κατάρτιση, οι οποίοι μπορούν να προσφέρουν στο νέο όχι μόνο επαγγελματική υποστήριξη, αλλά και να λειτουργήσουν ως εξειδικευμένοι διαμεσολαβητές με τον εργοδότη τους.

β) Λύσεις που προκύπτουν από ιδιωτικές πρωτοβουλίες ανεξάρτητες απ'το Υπουργείο Δικαιοσύνης

Αναφερόμαστε εδώ σε λύσεις που στοχεύουν ιδιαίτερα ευάλωτες κατηγορίες κοινωνικών υποκειμένων: υπο-προλεταριακός πληθυσμός που γνώρισε κάποια σημαντική σχολική και επαγγελματική απόρριψη, μεταναστευτικός πληθυσμός (κυρίως από χώρες του Μαγκρέμπ), που έχουν πολύ λίγες ευκαιρίες ένταξης στον κοινωνικο-οικονομικό κύκλο δραστηριοτήτων.

Στις Βρυξέλλες συναντάμε τουλάχιστον τρεις ιδιωτικές πρωτοβουλίες αυτού του είδους που κατόρθωσαν να επιβιώσουν πάνω από δέκα χρόνια (ATELIER MAROLLIEN, APAJI και CENTRE DES ETANGS MOIRS), οι οποίες δημοσίευσαν ένα κοινό απολογισμό της δραστηριότητάς τους (MARGE A SUIVRE με τη συνεργασία του Ιδρύματος ROI BAUDOIN, 1986). Ο γενικός στόχος που είναι της ίδιας τάξεως και για τις τρεις οργανώσεις, "συνίσταται στο να προσφέρει στους νεαρούς Βέλγους και μετανάστες, που βρίσκονται έξω απ'την εκπαιδευτική διαδικασία, ένα μεταβατικό τόπο για την κατάρτισή τους, εξοπλισμένο με την απαραίτητη υποδομή" (σελ. 53).

Μπορούμε να δούμε τα χαρακτηριστικά αυτών των μορφών εκπαίδευσης:

α) Μεγαλύτερη ελαστικότητα στους κανόνες λειτουργίας, που κανονικά επιβάλλονται απ'το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας. Για παράδειγμα: ανοχή σχετικά με τη στιγμή εγγραφής στο σχολείο: αποδοχή καθυστερημένων εγγραφών, ακόμα και με μεγάλη καθυστέρηση στη διάρκεια του σχολικού έτους (συνέπεια: το σχολείο δεν παίρνει ούτε ένα φράγκο επιχορήγηση γι'αυτές τις εγγραφές)· ανοχή στις παρατεταμένες απουσίες (έξι εβδομάδων), που είναι εξ ίσου αντίθετες με τους σχολικούς κανονισμούς.

Υπάρχουν δηλαδή συχνά δυσκολίες στις σχέσεις ανάμεσα σ'αυτόν τον τύπο σχολείου και το Υπουργείο Παιδείας, το οποίο, για την παροχή πιστώσεων και την καθομολόγηση των πτυχιούχων, επιβάλλει κανονισμούς, οι οποίοι είναι αναμφίβολα κατανοητοί, αλλά καθιστούν δύσκολη την πραγματοποίηση στόχων τέτοιου είδους (εδώ πρόκειται για ένα πολύ γενικό πρόβλημα που αφορά επίσης και τα κρατικά ιδρύματα για νεαρούς παραβάτες).

β) "Συνδυασμός των στόχων εκμάθησης, επαγγελματικής κατάρτισης και ατομικής επανασυγκρότησης". Το πρόγραμμα έχει συλληφθεί σε σχέση μ'αυτές τις επιταγές.

Έτσι, η διαδικασία επαγγελματικής κατάρτισης συνεπάγεται μία περίοδο εξάσκησης σε εργαστήρια που είναι άμεσα προσανατολισμένα σε εργασίες πάνω σε εξωτερικά εργοτάξια, όπου τα υποκείμενα βρίσκονται αντιμέτωπα με τις πραγματικές καταναγκαστικές συνθήκες που επιβάλλονται. Μέσα στην ίδια λογική συγκροτούνται τάξεις-εργοτάξια, όπου ο νέος πραγματικού εργοταξίου, με επαγγελματικές απαιτήσεις" ή ακόμα, "προβλέπονται περιόδοι εξάσκησης σε μικρούς ανεξάρτητους επιχειρηματίες ευαισθητοποιημένους στις δυσκολίες αυτών των νέων" που τους δέχονται με σύμβαση και υπό την επίβλεψη του προσωπικού.

Μπορούμε να πούμε ότι βρισκόμαστε εδώ μπροστά σε εμπειρίες ταυτόχρονα πολιτικές, ψυχολογικές και παιδαγωγικές, που αποβλέπουν στην ένταξη νέων, αποκλεισμένων απ'την κοινωνικο-οικονομική δραστηριότητα, στην κοινωνική ζωή καθώς επίσης και στην εξάσκηση ενός εποικοδομητικού ρόλου πάνω στην προσωπικότητά τους.

Αναφέραμε αυτά τα λίγα παραδείγματα. Υπάρχουν κι'άλλα της ίδιας κατηγορίας. Το πρόβλημα προφανώς είναι πως τέτοιες εμπειρίες εξαρτώνται συχνά απ'το δυναμισμό των ομάδων εκκίνησης, ο οποίος δεν είναι πάντοτε εύκολος να διατηρηθεί γιατί φυσικά προσκρούει σε κάθε είδους δυσκολίες και λόγω αυτού του γεγονότος απαιτεί μία σημαντική επένδυση.

Συμπεράσματα

Θα περιορίσουμε τα συμπεράσματα μας σε τρεις παρατηρήσεις:

1. Δεν είναι εντελώς ακριβές να πούμε ότι στο πλαίσιο της μεταχείρισης η ψυχολογική προοπτική έχει εγκαταλειφθεί προς όφελος μιας προοπτικής κοινωνικής ή νομικής. Θα μπορούσε να φανεί πιστευτό εκ πρώτης όψεως και είναι αναμφισβήτητα αλήθεια πως η έμφαση δεν δίδεται πλέον σε μία παραβατική συμπεριφορά που θα μεταφραζόταν σε όρους συμπτώματος ή ακόμα σε μία δυσκολία της ύπαρξης, συνδεδεμένης με λίγο-πολύ μακρινές και περασμένες εμπειρίες.

Είμαστε πραγματικά πιο πραγματιστές, πιο συνετοί και ανήσυχoi σε σχέση με τις λύσεις που υιοθετούμε, για να μην επιχειρήσουμε μία ψυχολογική διερεύνηση, έτσι ώστε τα προβλήματα να τεθούν με αμεσότερους

όρους. Πρέπει μόνο να παραδεχτούμε πως το ψυχολογικό συμμετέχει σ'αυτό που θα μπορούσε κανείς να αποκαλέσει "επιστροφή στο νόμο", επιστροφή στο κοινωνικό (που τίθεται ολοένα περισσότερο με όρους απαιτήσεων που πηγάζουν από ένα σιωπηρό "κοινωνικό συμβόλαιο"). Σπάνια συναντάμε τόσα κείμενα που μιλάνε για την ανάγκη εφαρμογής μέτρων που να είναι "εποικοδομητικά" για την προσωπικότητα: οι ιδρυματικές, σχολικές και επαγγελματικές εμπειρίες - όσο κι αν αντιμετωπίζονται ως "μέσα" για την επανένταξη του νέου στην κοινωνική ζωή - εμφανίζονται επίσης ικανές να δώσουν στην προσωπικότητα μια συνοχή σε σχέση μ'αυτή την ίδια, μια συνοχή σε σχέση με τις συνέπειες των πράξεων που διαπράχθηκαν και την αναγκαιότητα ανάληψης αυτών των συνεπειών. Θα μπορούσαμε να πούμε πως υπάρχει μία ψυχολογοποίηση του ρόλου των νομικών, ακόμα και των κοινωνικών βαθμίδων, ή αντίστροφα, αν θέλουμε, ένας τρόπος να σκεφτούμε την ψυχολογία με όρους αναφοράς στο νόμο ή την έννοια του συμβολαίου, περιέχοντας σχεδόν αυτό το τελευταίο τον ορισμό του τί είναι κοινωνικό.

2. Αυτό δεν είναι βέβαια άσχετο με το γεγονός ότι ο ανήλικος θέλει να προσδιοριστεί ουσιαστικά ως υποκείμενο: ως υποκείμενο που οφείλει να δώσει τη συγκατάθεσή του, ή που η συγκατάθεσή του είναι επιθυμητή ώστε η έννοια της μεταχείρισης να είναι νόημα: ως υποκείμενο που μπορεί επίσης να προσάψει την άποψή του. Παράλληλα μ'αυτό, είναι δύσκολο να μη δώσουμε συγχρόνως έμφαση στο γεγονός ότι αυτό το ίδιο το υποκείμενο πρέπει να επωμιστεί την ευθύνη των πράξεών του. Βρίσκεται στη διαδικασία συναίσθησης της ευθύνης του. Μπορούμε ωστόσο να αναρωτηθούμε, ξεκινώντας απ'αυτά που λένε οι γερμανικές εμπειρίες διαμεσολάβησης, εάν, πιο συγκεκριμένα, η διαδικασία υπευθυνοποίησης δεν λαμβάνει χώρα στη δυναμική μιας συνάντησης, όπου καθένας έχει την ευκαιρία να εκφράσει την άποψή του και ενδεχομένως τις ενστάσεις του, και τούτα, σ'ένα σχετικά ουδέτερο πλαίσιο και με την ιδέα πως, αν υπήρξε πραγματικά προσβολή σε κάποιο θύμα (ή παράβαση του νόμου), υπάρχει ένα πρόβλημα για επίλυση, όχι όμως άμεσα, μια υπαιτιότητα που πρέπει να διαπιστωθεί και να απαιτηθεί. Έχουμε εδώ μία "διακύμανση" στις ερμηνείες, που θα ήταν σημαντικό να εμβαθύνουμε.

3. Τέλος, μία τελική παρατήρηση μας θυμίζει πως στις προτεινόμενες λύσεις μεταχείρισης, αποκλείεται γενικά μια ολόκληρη κατηγορία νέων: οι διανοητικά καθυστερημένοι, οι βίαιοι, οι ψυχιατρικές περιπτώσεις και οι διαπιστωμένοι τοξικομανείς. Πράγματι, μπορούμε να διανοηθούμε πως αυτές οι περιπτώσεις απαιτούν ένα ιδιαίτερο τύπο μεταχείρισης και πως διαταράσσουν κάθε δυνατότητα ολοκλήρωσης ορισμένων προγραμμάτων. Συγχρόνως όμως, μπορούμε να αναρωτηθούμε αν δεν πρόκειται εδώ για ένα εύκολο τρόπο να διώξουμε απ'τον κοινό τομέα τις δύσκολες περιπτώσεις για να τις εντάξουμε σε χωριστούς τομείς. Μπορούμε εξάλλου να θέσουμε το ερώτημα μήπως δεν καταφέραμε ακόμα να "ομαλοποιήσουμε" τον κοινό τομέα ως θεωρητικό υπόβαθρο, παρά αυτές τις δια-

δικασίες "υπευθυνοποίησης" που ανήκουν σ' αυτό που θα ονομάζαμε κοινωνικό άνθρωπο. Η "διακύμανση", ή το ανεξέλεγκτο που εισάγουν αυτές οι λεγόμενες "εξαιρετικές" περιπτώσεις, είναι ίσως μία πολύ πιο ουσιαστική διάσταση απ' ότι πιστεύουμε, και το να αποκλείσουμε μία τέτοια διάσταση, να τη θέσουμε έξω απ' τον κοινό τομέα, δεν στερείται συνεπειών. Αυτό όμως θα απαιτούσε μία περισσότερο εμπειριστατωμένη συζήτηση.

Υποσημειώσεις

1. Για τις διαφορετικές σημασίες που έχει η έννοια της ευθύνης (*responsabilité*), βλ. *Ch. Debuyst, De la notion de punition à celle de responsabilisation. De l'ambiguïté d'un problème, στο Norme et valeurs, Διεθνές Σεμινάριο του Vaucresson, Νοεμβ. 1987, Centre de Rech. Interdisc. de Vaucresson.*

2. Πολυγραφημένα documents που παρουσιάστηκαν με την ευκαιρία μιας ημερίδας μελέτης.

3. Θ' αρκεσθούμε εδώ στην υπόμνηση δύο έργων: *C. de Troy, F. Tulkens, M. Van de Kerchove, Délinquance de jeunes. Politiques et interventions, Bruxelles, Edit. Story-Scientia, 1986, και F. Dunkel, J. Zermatten (εκδ.), Nouvelles tendances dans le droit pénal des Mineurs, Freiburg, 1990.*

4. *F. Digneffe, La Porte Rouge, Recherches sociologiques, 1980, 2, 195-212.*

5. Η ανάλυσή μας βασίζεται στα δεδομένα που παρείχαν τα πολυγραφημένα documents. Αυτά τα τελευταία μπορούν να μας οδηγήσουν σε ενδιαφέρουσες συζητήσεις και ελπίζουμε ότι σεβαστήκαμε το πνεύμα τους.

(6) Βλ. στο Dunkel, Zermatten, οπ. παρ. υποσημ. 3, τα άρθρα των Dunkel και Merigeau, σελ. 95 επ., και επίσης του R.G. Herz για το μοντέλο "Die Waage" της Κολωνίας, σελ. 125 επ.,

(7) Βλ. παρέμβαση του L. Beaulien στο οπ.παρ. υποσημ.3.